

L'ABANS I EL DESPRÉS DEL PALAU COMTAL DE BALAGUER DES DE LA RECERCA ARQUEOLÒGICA

THE BEFORE AND AFTER OF THE BALAGUER COUNTY PALACE FROM ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

Autors: **Carme Alòs Trepà** (Museu de la Noguera, museu@balaguer.cat, 973 445 194)

Eva Solanes Potrony (Museu de la Noguera, esolanes@impic.cat, 973 445 194)

Jordi Principal Ponce (Museu d'Història de Catalunya, jprincipal@gencat.cat, 93 2254700)

RESUM

Les intervencions arqueològiques realitzades al Castell Formós de Balaguer durant els darrers anys han posat en evidència l'existència d'un conjunt de sitges que queden afectades per la construcció del palau comtal i que presenten materials ceràmics de cronologies a l'entorn dels segles I - II dC. Igualment, s'han documentat tot un seguit d'estructures d'època moderna que demostren l'ocupació militar durant les guerres dels segles XVII i XVIII, i que posen de manifest la continuïtat del castell després de 1413.

Paraules clau: Castell Formós, palau comtal, sitges, polvorí, baluard, Guerra dels Segadors

ABSTRACT

The archaeological works done at Castell Formós de Balaguer in recent years have highlighted the existence of a group of silos that are damaged because of the construction of the count's palace and present ceramic materials dated around the I-II century dC. Equally, a group of modern age structures that prove the military occupation during the XVII and XVIII century wars have been documented, and they demonstrate the castle's continuity after 1413.

Keywords: Formos Castle, Count's place, silos, powder keg, bastion, The harvester's war

El recinte fortificat del Castell Formós

El Castell Formós es troba situat al nord de l'actual centre històric de la ciutat de Balaguer, a la comarca de la Noguera. Orogràficament constitueix un apèndix al sud de l'altiplà del Pla d'Almatà, del qual està separat per un fossat artificial excavat en el moment de la construcció del castell a finals de segle IX.

El recinte del castell té una planta més o menys rectangular, que arriba a una longitud màxima d'uns 140 metres en el seu costat est, mentre que la seva amplada màxima és d'uns 70 metres. Aquesta planta irregular s'explica per l'adaptació a la topografia del terreny, amb els costats est, sud i oest en forta pendent cap al barranc i el riu Segre.

La construcció del castell s'ha d'emmarcar en el moment en què es consolida la Marca Superior d'al-Andalus en ple segle IX. És d'aquest moment que es conserva el parament de la muralla nord, on es desenvolupa un plànol preconcebut i típicament islàmic.¹

A partir del darrer terç del segle XI, la documentació llatina dona referències sobre el castell de Balaguer anomenant-lo "Zuda", "Çuda" o "Suda", topònim derivat del terme *sudda*, terme que, segons alguns autors (Torres Balbás, 1952, p. 171), sobirans i senyors dels regnes de Taifes donaven a les seves residències.

És en aquest moment que cal situar l'espectacular conjunt arqueològic de les restes arquitectòniques que decoraven el palau, com els fragments d'arc polilobulat, els plafons decorats amb ataurics o els fragments de pintures murals, estudiats per autors com Christian Ewert (Ewert, 1971) o Josep Giralt (Giralt, 1994, p. 232-238), i que actualment formen part del fons del Museu de la Noguera (Varis autors, 2010).

Durant la segona meitat del segle XI el procés de conquesta feudal va culminar l'any 1105 amb la conquesta de la ciutat i del castell. Després de la conquesta, el castell va passar a ser la residència dels comtes d'Urgell, si bé no de forma permanent al principi. No fou fins a partir de 1314, amb el matrimoni entre Teresa d'Entença i l'infant Alfons que els comtes van convertir el castell en la seva residència permanent. És a partir d'aquest moment s'inicien tot un seguit de reformes arquitectòniques, que tenen el seu moment d'esplendor

des de mitjan segle XIV fins a principis de segle XV, sota els comtes Pere d'Urgell i Margarida de Montferrat (Varis autors, 2016).

La revolta del comte Jaume II d'Urgell contra el rei Ferran d'Anquetera l'any 1413 va suposar el final del domini del casal d'Urgell al castell, si bé la recerca documental i les intervencions arqueològiques realitzades durant els últims anys qüestionen cada vegada més l'abandonament i la destrucció del castell que la historiografia tradicional li havia atribuït. (Alòs; Solanes, 2018-2019, p. 230-245).

A partir del segle XVII, l'ocupació militar del castell és un fet evident que durarà, com a mínim, fins a mitjan segle XVIII. L'arqueologia ha posat de manifest com aquesta ocupació és molt més important del que s'havia considerat a priori.

L'arqueologia al Castell Formós

Les primeres intervencions arqueològiques al castell es realitzaren l'any 1967 sota la direcció de Lluís Díez-Coronel. El mal estat de conservació en què es trobava el sector est de la muralla va fer que s'optés per obrir una trinxera d'uns 3 m d'ample al llarg d'aquesta des del nord fins al sud del castell. Es van desmuntar els murs travessers i bona part de la muralla de l'extrem sud es va reconstruir amb maons. Durant aquesta intervenció es recuperaren fragments de guixeries islàmiques i dovelles d'arcs gòtics. L'any 1968 es va convidar a l'Institut Arqueològic Alemany perquè estudiés les restes del Palau Taifa. Un any més tard, el professor Christian Ewert van donar a conèixer els primers resultats.

L'any 1970 l'epigrafista Manuel Ocaña de la Dirección General de Bellas Artes va realitzar diferents prospeccions al jaciment que van consistir en en l'excavació de dues cales irregulars en el sector sud-est del castell. A l'excavació d'aquestes cales es van recuperar nous fragments de guixeries islàmiques i estucs pintats, d'època islàmica i comtal. Entre els anys 1971 i 1972 Díez-Coronel va realitzar dues cales a prop de les escales d'accés a la cambra subterrània del castell i va realitzar diferents excavacions en el sector nord on es va poder documentar una zona ajardinada amb més de 40 m lineals de canals d'aigua fets amb alicatats de diferents colors i ornats amb vora de rajola blava de Manises-Paterna.

¹ Per ampliar la informació sobre el parament nord de la muralla podeu consultar Giralt, 1994, 228.

Figura 1. Vista general de la zona en procés d'excavació del Castell Formós de Balaguer. ©Museu de la Noguera

El mateix any 1972, Juan Zozaya va obrir quatre cales en el sector sud-oriental. A partir d'aquest any s'iniciaren les reconstruccions d'alguns sectors de la muralla. Fou també durant aquesta actuació que es va arrasar tota l'excavació de l'any 1971 fins a nivells de fonamentació i es van arrancar totes les conduccions d'aigua decorades amb alicatats. Malauradament, d'aquests treballs no hi ha cap informe ni documentació fotogràfica.

Durant els anys 80 del segle xx, el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya i l'aleshores Museu Comarcal de la Noguera van iniciar un programa d'intervencions que es va centrar a la part central del sector sud-est (campanyes 1982-1983, 1985 i 1987), pròxim a les àrees excavades als anys 70 i en la cara exterior nord de la fortificació (campanya 1984 dins el Programa de Lluita contra l'Atur endegat per l'INEM i el Departament de Cultura de la Generalitat amb la col·laboració de l'Ajuntament de Balaguer). Les intervencions al castell van finalitzar l'any 1987 i, des d'aleshores, no s'hi va realitzar cap altra actuació arqueològica fins a l'any 2007.

Aquest any, la redacció del Pla Director del Castell Formós de Balaguer va comportar un estudi de viabilitat del trasllat dels dipòsits d'aigua potable ubicats des de 1905 a l'interior del recinte del castell ja que si bé era previsible que la construcció d'aquesta estructura

podia haver afectat nivells arqueològics mai no s'havia pogut constatar. Així doncs es va plantejar la necessitat de realitzar diferents sondejos per tal de valorar el grau d'afectació arqueològica que havia suposat la construcció dels dipòsits. La intervenció va estar dirigida per Anna Camats, arqueòloga del Museu de la Noguera-Institut Municipal de Cultura de Balaguer i va consistir en l'excavació de 4 cales al voltant del dipòsit que van permetre documentar la presència de restes arqueològiques *in situ* en una cota inferior de la superfície d'uns 100 cm.

Finalment, l'aprovació del Pla Director del Castell Formós en el ple de l'Ajuntament de Balaguer el 26 d'abril de l'any 2012 va suposar l'inici d'un seguit d'intervencions a fi de garantir la recuperació i el manteniment de les restes arqueològiques, aprofundir en el coneixement històric, arqueològic i arquitectònic i marcar determinacions per a la seva conservació.

El projecte de recerca del Museu de la Noguera

Des de l'any 1983, el Castell Formós de Balaguer forma part del programa de recerca arqueològica del Museu de la Noguera i totes les actuacions que s'hi realitzen es coordinen des d'aquesta institució i la Paeria de Balaguer.

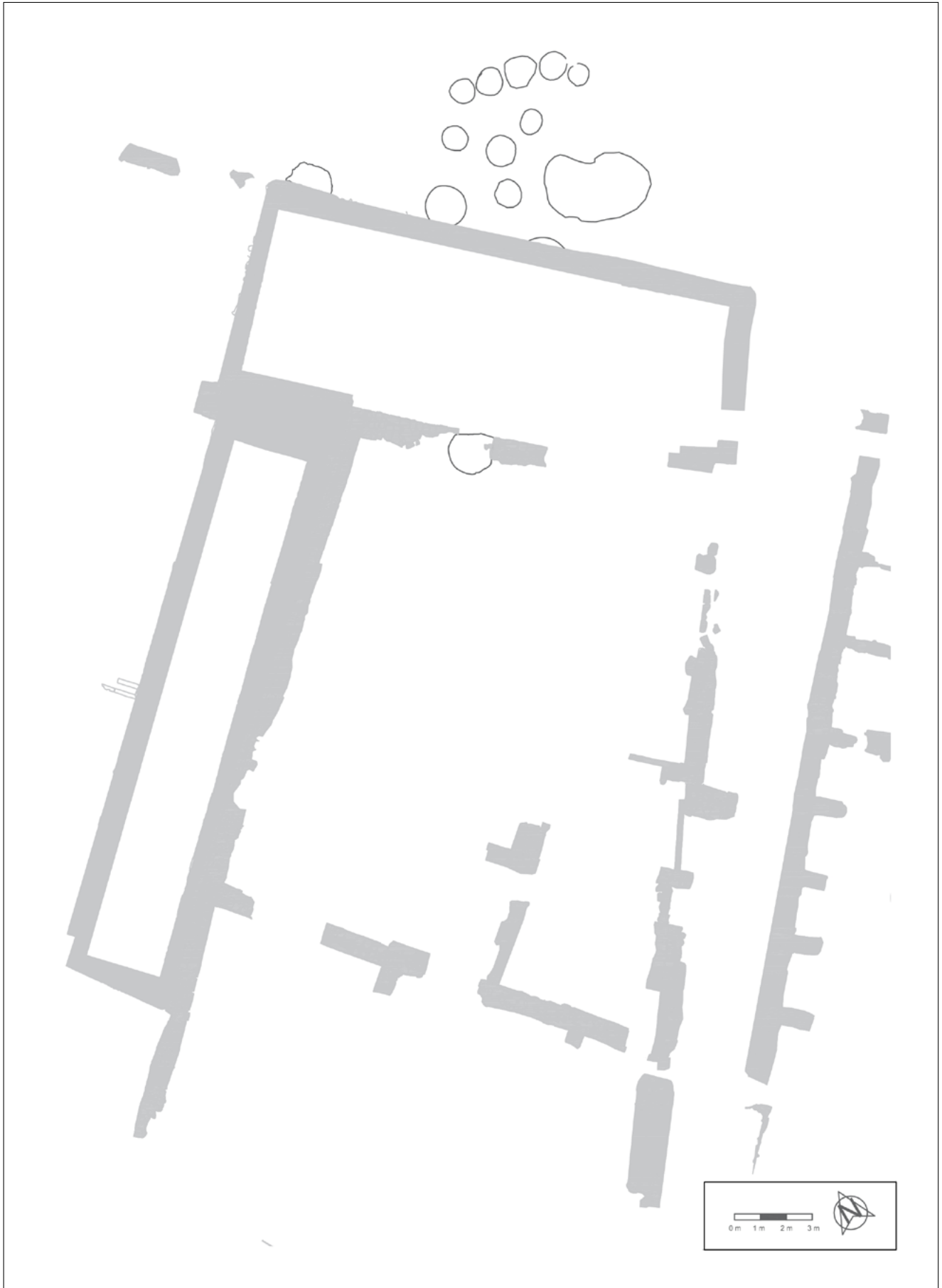

Figura 2. Planta general de la distribució de les sitges documentades. © Museu de la Noguera. Planimetries Carme Brusau

Després d'un període d'inactivitat arqueològica entre els anys 1987 i 2007, des de l'any 2012 el castell és un dels objectius de la recerca del Museu de la Noguera i s'hi han vingut realitzant intervencions preventives ininterrompudament, finançades per la Paeria de Balaguer i pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

En aquest sentit, les intervencions realitzades durant aquests anys s'han centrat al sector sud del castell, i han continuat els treballs iniciats als anys 80 (Giralt, 1994, p. 232) per tal de poder excavar en extensió tota la zona, establir diferents fases constructives i eliminar testimonis que dificultaven la lectura conjunta dels espais. S'ha intervingut també a la part exterior de l'alberca, amb l'objectiu de valorar la potència arqueològica d'aquesta zona i constatar o no l'existència d'una zona enjardinada; i, finalment, s'han obert nous espais per tal de poder entendre la distribució del castell, relacionar estratigràficament les diferents zones i intentar documentar la porta original d'accés al recinte interior del palau.²

El palau comtal

Les intervencions han posat en evidència com en aquesta zona s'organitzen tot un seguit de cambres que es comuniquen entre elles i que corresponen a les darreres fases del palau comtal, si bé s'intueixen fases més antigues. Entre aquestes cambres destaquen la gran cambra (Giralt, 1994, p. 231) i la cambra 3, que corresponen a dos grans espais tancats, orientats est-oest. És entre aquestes dues cambres que es distribuïen diferents estances que permetien la circulació de nord a sud. Una part d'aquest sector, però, va quedar destruït per la construcció d'una de les grans estructures militars del segle XVII. És justament en aquesta part més afectada que s'han documentat tot un seguit de canalitzacions i estructures que relacionem amb la captació i distribució d'aigües (Alòs; Solanes 2018-2019, p. 235-237).

² Des de l'any 2012, les diferents intervencions arqueològiques al Castell Formós de Balaguer han estat dirigides per arqueòlegs i arqueòlogues vinculats al Museu de la Noguera: Mercè Pedrol Tribó, Mireia Subirada Roma, Joan Bové Cortiella, Javier Escuder Sánchez, Carme Alòs Trepat i Eva Solanes Potrony.

Figura 3. Detall de la sitja UE 325, anul·lada per la construcció de la gran cambra. © Museu de la Noguera

I abans del palau?

Un dels espais més significatius del palau comtal és la gran cambra. Aquesta és una estança orientada est-oest, de dimensions considerables (15,40 m de llargada i 6,90 m d'amplada), d'aquí el nom. L'excavació en extensió programada des de l'any 1982 va posar en evidència que aquesta era una de les estructures fonamentals del palau (Giralt, 1994, p. 231). Durant aquestes intervencions es va poder documentar com aquesta mantenia dos àmbits clarament diferenciats constructivament, separats per unes escales de pedra amb dos graons (Giralt, 1994, p. 232).

Posteriorment, amb la represa de les intervencions arqueològiques al castell a partir de l'any 2012 va poder ampliar-se la superfície excavada de la cambra.

El nivell superior correspon a un espai quadrangular de 3,40 m de llargada i 2,57 m d'amplada i també anava cobert per un paviment de guix. Al centre i aprofitant l'últim graó de l'escala, a la mateixa cota d'alçada, es disposa una estructura de forma quadrangular, feta a base de carreus de pedra. Està estructurada en el que semblen dos espais dels quals, el que es troba situat més a l'est, està subdividit, alhora, en dos, també de planta quadrangular. L'estructura s'assenta en un gran retall excavat a les margues naturals. L'interior dels espais que delimita l'estructura estaven reomplerts amb un estrat de terra. Sobre aquest, en una de les subdivisions, es disposa una llosa quadrangular, que s'encaixa a l'espai que ocupa repicant els seus angles (Alòs; Solanes, 2018-2019, p. 237-239).

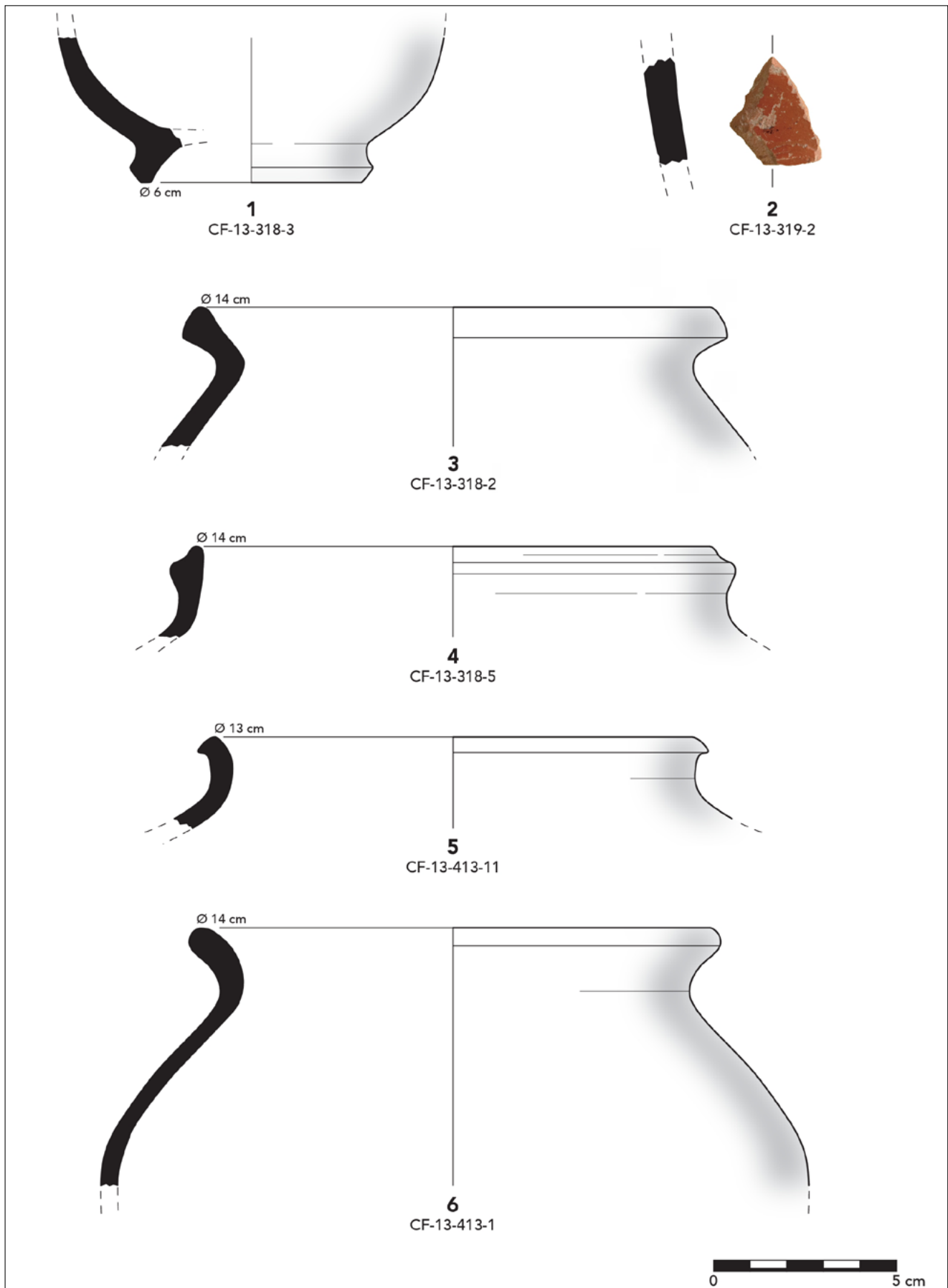

Figura 4. Materials recuperats formant part dels nivells de reompliment de les sitges anteriors a la construcció de la gran cambra. ©Museu de la Noguera

Figura 5. Planta general de les estructures militars d'època moderna. © Museu de la Noguera. Planimetries Carme Brusau

Figura 6. Vista general del baluard del segle XVII. © Museu de la Noguera. Fotografia Iltirta Arqueologia

Està clar que en el moment de construir-la es va produir un gran rebaix de tota la superfície que ocupa, que va afectar els estrats naturals, sobre els quals es van assentar els fonaments.

Va ser també durant les excavacions dels anys 80 que es va documentar, a la zona nord-oriental de la gran cambra, una zona amb sitges excavades als estrats naturals. Es van documentar tres sitges, que van ser excavades i van posar en evidència que aquestes foren convertides en abocadors d'escombreries ja des del segle XI i s'utilitzaren durant el segle XII. Una d'elles havia estat colmatada amb materials del segle XIV (Giralt, 1994, p. 232).

Posteriorment, l'any 2013 es va poder obrir en extensió aquesta zona (zona 3) per comprovar si hi havia més sitges (Alòs; Solanes, 2018-2019, p. 239). El resultat fou la documentació de 12 noves sitges, de les quals fins al moment se n'han excavat 5 (sitja UE 599, sitja UE 646, sitja UE 325, sitja UE 331 i sitja UE 408).

La sitja UE 599 es troba situada a la zona nord-oriental de la gran cambra, a uns 3 m de les sitges exca-

vades als anys 80. Es tracta d'una sitja d'uns 1,20 m de diàmetre, de la qual tampoc se n'ha conservat la boca. Presenta una profunditat màxima d'1,20 m aproximadament. La sitja es trobava reomplerta per abocaments de restes de materials constructius (pedres de mida mitjana sense escairar i fragments de morter) que apareixien barrejats amb ceràmica molt fragmentada, amb formes i tipologies d'època feudal (olles de coccio reduïda, vidriats verds...) i andalusina (gerretes, olles o tenalles de ceràmica oxidada). Desconeixem exactament quan es va realitzar la colmatació d'aquesta estructura, si bé caldrà plantejar-se si no es produeix en el moment de reocupació militar del castell en època moderna.

Aquesta sitja, igual que la resta de sitges excavades als anys 80, es troba situada en una cota superior al que seria el nivell de pavimentació de la gran cambra, en una zona on es concentren bona part d'aquestes estructures subterrànies i on també s'han documentat altres tipus de retalls que caldrà interpretar (forats de pal, cubetes...). En qualsevol cas, és important tenir en compte que fins al moment cap d'aquestes sitges s'ha

Figura 7. Detall de les bombardes reutilitzades en la construcció del baluard. © Museu de la Noguera. Fotografia Iltirta Arqueologia

pogut documentar a l'alçada de la boca i, per tant, en algun moment, es deuria produir un rebaix important d'aquesta zona.

Un sitjar antic preexistent

Del total de sitges documentades, però, almenys quatre (sitja UE 646, sitja UE 325, sitja UE 331 i sitja UE 408) van quedar afectades per la construcció de la gran cambra, amb la qual es va rebaixar part de la zona per assolir una cota inferior.

La documentació d'aquestes sitges clarament afectades per la construcció de la gran cambra posa de manifest que en origen la zona de sitges devia ser molt més gran del que s'havia interpretat a priori i de la superfície que tenim conservada, i també que hi ha una redistribució d'alguns espais del palau durant les seves fases constructives.

Igualment, si observem la disposició en planta d'aquestes quatre sitges, s'aprecia que tres (sitja UE 646, sitja UE 325 i sitja UE 331) es troben afecta-

des per la construcció del fonament del mur nord i una (sitja UE 408) pel fonament del mur sud. Entre elles, hi hauria una distància aproximada d'uns 7,7 m en direcció nord-sud. Així, és fàcil suposar que entre elles n'hi hauria més i que, fins i tot, és possible que se'n conservin altres sota la preparació del paviment de còdols de la gran cambra. En qualsevol cas, el rebaix que va suposar la construcció del nivell inferior de la gran cambra va afectar greument les sitges que hi devia haver i les que no degueren quedar destruïdes van quedar greument afectades.

Les sitges documentades es troben excavades al nivell natural, i cap s'ha conservat a l'alçada de la boca. La seva fondària màxima oscil·la entre 0'66 cm i 0'85 cm.

En aquest sentit cal destacar la sitja UE 646, situada al nord-oest de la gran cambra i en una cota més elevada que la resta, si bé aquesta apareixia pràcticament arrasada.. Es conservaven només uns 20 cm de profunditat del fons de la sitja i presentava un diàmetre aproximat a la base de 1'59 m. Malgrat això, entre els materials ceràmics que es van recuperar formant part del seu reom-

pliment (UE 647), apareixien fragments de tipologies i formes andalusines: ceràmica de cocció oxidada amb formes de gerreta, gerra, ceràmica pintada en manganès, decorada amb manganès sota coberta melada... En qualsevol cas, es tracta de ceràmica molt fragmentada que fa difícil interpretar si realment podia ser un reompliment contemporani al material dipositat o no.

Les altres sitges documentades (sitja UE 325, sitja UE 331 i sitja UE 408) presenten uns diàmetre màxim conservat d'1,5 m.

Les sitges estan reomplertes per sediments d'origen antròpic, que responen a abocaments intencionats de restes de deixalles domèstiques en la majoria dels casos, amb presència significativa de fauna, carbonets i fragments de ceràmica. És justament el conjunt ceràmic que s'ha recuperat formant part d'aquests sediments el que permet aportar dades rellevants i significatives a l'origen del sitjar i a la presència d'elements romans anteriors a la construcció del hisn al segle IX.

Les ceràmiques romanes

El conjunt està format per diverses peces procedents de contextos diferenciats, però situables dins l'àmbit cultural romà.

Destaquen tres fragments corresponents a vasos de ceràmica sigil·lada, els únics de vaixel·la fina del grup. Un fragment de cos amb decoració a motllo (indeterminable a causa de l'estat de conservació, malgrat semblia apreciar-s'hi un motiu circular) i un altre fragment de vora, podrien correspondre a bols de la forma Hisp. 37, de sigil·lada hispànica. Un tercer individu, identificat a partir d'una base, podria relacionar-se amb una base de bol llis, forma Hisp. 27, de sigil·lada també hispànica. L'observació macroscòpica de les argiles s'adiu, a grans trets, a les característiques tècniques de les produccions de la vall de l'Ebre vinculades als tallers de *Tritium* (Romero Carnicero, 2015, p. 167). Totes dues formes abasten una àmplia cronologia que aniria del tercer quart del segle I al segle III, fins i tot perdurant més enllà d'aquestes dates (Romero Carnicero, 2015, p. 166, 170-171 i 173).

La resta del conjunt correspon a individus de ceràmica comuna. Les pastes són fonamentalment oxidades (algunes també reduïdes) i amb desgreixant sedimentari, i que recorden, de manera general, a les ceràmiques del/s taller/s de pasta *Celsa* 1, típiques de l'àmbit ter-

ritorial de la vall de l'Ebre (Aguarod, 2017, p. 39). De fet, les formes, malgrat presentar certa heterogeneïtat, són força pròximes al repertori formal de les olles fabricades en l'àmbit de la vall de l'Ebre (Aguarod, 2017, p. 41, Fig. 7), amb una cronologia que se situaria entre l'època d'August i el segle II (Aguarod, 2017, p. 43).

En conclusió, la visió del global de les ceràmiques romanes aparegudes en les intervencions del Castell Formós mostren punts interessants d'intersecció tant pel que fa a la seva probable zona d'origen com a la cronologia. D'una banda, domina la tradició productiva de la vall de l'Ebre, activa amb força a partir del tercer quart avançat del segle I pel que fa a les ceràmiques fines, però ja prèviament en l'àmbit dels productes de cuina i servei. Així doncs, tots dos grups semblen procedir d'un mateix ambient productiu, amb una cronologia compartida que podria situar-se a partir del darrer terç del segle I i fins al segle II.

El Castell Formós en època moderna

Quan l'any 1983 el nou Museu de la Noguera es feu càrrec de les intervencions arqueològiques al castell, es tingué clar que calia començar identificant arqueològicament i estratigràfica l'única estança que quedava en peu dins el recinte emmurallat. Es tractava d'una cambra soterrada, de planta rectangular lleugerament irregular (9 x 6,48 m i 3,86 m d'alçada) coberta amb volta de canó, orientada nord-sud. Aquesta construcció està realitzada amb mamposteria de pedra sorrenca i morter de calç i disposa d'un respirador en la part central de la volta. L'accés és a través d'una escala amb colze coberta també parcialment per una volta de les mateixes característiques. Tot l'entorn estava colmatat de terra i no afloraven estructures rellevants en cap altre indret, tret de les diferents cales i sondejos realitzats entre 1967 i 1973.

Ràpidament es feu evident que s'estava davant una construcció posterior a les estructures i nivells medievals, ja que per a la seva edificació s'havien tallat aquests nivells més antics complicant encara més la seva interpretació. Per a aquesta obra s'havia obert un gran sot de 12 m (est-oest) per 15 m (nord-sud). Vistes però les restes que es conserven d'època medieval, amb canals d'aigua i clavegueres que semblen abocar justament a la zona on s'excavà la nova volta no es pot descartar

que originalment hi existís una estructura més antiga tipus aljub, de dimensions més petites i que hauria desaparegut amb la nova volta (Alòs; Solanes, 2018-2019, p. 237).

Durant l'excavació del reompliment del sot de fonamentació de la volta es localitzà un diner de València de Felip IV (1634-1665) (núm. inventari del Museu de la Noguera: MN 2637), que aproximà ja la cronologia de la construcció.

Josep Giralt basant-se en la resposta que donà la ciutat de Balaguer al qüestionari de Francisco de Zamora l'any 1788, va proposar que aquesta construcció moderna podia complir la funció de polvorí (Giralt, 1994, p. 231).

Al mateix moment es va iniciar la intervenció de tota la zona oest i nord d'aquesta cambra subterrània, on van aparèixer, com ja hem esmentat, restes de canals, clavegueres, paviments afectats per la construcció moderna i també les restes de la gran alberca d'època medieval i de la sala coneguda com la gran cambra. L'alberca sembla que desaguava, a través d'uns canals en una zona més baixa del palau. Tot aquest espai irrigat, però, estava limitat per un mur que creua el recinte del castell en direcció nord-sud, en aquesta zona. Es tracta d'un mur construït bàsicament amb fragments de guix reaprofitats de l'enderroc de les estances i amb alguns petits blocs irregulars. L'any 1983 aquest mur era encara parcialment visible en superfície, s'interpretà com una construcció contemporània, vinculada als dipòsits d'aigua potable ubicats al castell l'any 1905.

L'excavació d'aquest mur durant les intervencions dels darrers anys ha permès establir una datació més antiga. Quan l'any 2012 es va obrir tota la zona en extensió es va poder documentar que es tractava d'un mur del qual conservem uns 2 m en alçada des de la seva fonamentació i d'1 m d'amplada. A la base hem pogut documentar bombardes de pedra de segles XIV-XV, reaprofitades com a material constructiu. Aquest mur (UE 584) discorre direcció nord-sud durant 34 metres i gira en direcció oest-est durant 24 metres més, fins que torna a girar direcció nord-sud 3 metres i es perd en el canvi de cota, ja a la cara sud de la fortificació. Si ens fixem en la cartografia antiga conservada de la ciutat de Balaguer, veiem com a partir de 1692 sempre es dibuixa, dins del recinte del castell, aquest mur amb la mateixa orientació amb la qual es conserva actualment. En canvi en el plànol immediatament anterior conservat, que

data de 1648, no s'hi aprecia aquesta construcció. Sembla doncs que podem afirmar que estem davant un dels baluards amb què la ciutat es fortificà durant la Guerra dels Segadors (1640-1652), i que possiblement té a veure amb la defensa del polvorí (la cambra subterrània), ja que la moneda localitzada durant la seva excavació es correspon també a aquest moment. De qui defensava el polvorí aquest baluard? Cal pensar que al segle XVII es va pretendre protegir el dipòsit d'armes que s'havia construït dins l'antic castell dels atacs de l'artilleria que podien venir des de l'actual zona del Firal. La construcció del baluard modern va afectar i destruir també tots els nivells medievals anteriors.

Tot i que el polvorí i el baluard són les estructures més evidents conservades construïdes en època moderna s'ha pogut identificar alguns retalls i pous que retallen novament els nivells antics i que probablement cal posar en relació amb les fortificacions modernes. És el cas, per exemple, del pou UE 337, una obertura directa al terra d'uns 1,08 metre de diàmetre, que es troba a l'est de la gran cambra i baixa en vertical uns dos metres iniciant una mena de galeria que avança en direcció est.

Així doncs s'obre una nova qüestió: el castell és "reocupat" a mitjan segle XVII o la suposada destrucció i abandó de 1413 va permetre que la vida militar hi seguís, encara que potser en un espai més reduït? Malgrat que arqueològicament es fa difícil encara interpretar què va passar en aquests més de dos-cents anys, la documentació escrita ens aporta alguns indicis:

El dos de desembre de 1413 el rei Ferran I adreçà una carta a un tal mossèn García en la qual li demanava que deixés entrar al castell a Ramon d'Empúries i Johan de Montgai, batlle del rei, als quals havia demanat que ordenessin el necessari per a la seva vinguda amb la reina i llur fill primogènit i que preparessin taules i llits per a poder-hi fer estada (Giménez, 1901, p. 360). Està clar que el castell era encara habitable després del setge (que havia finalitzat dos mesos abans) i de l'abandó forçós per part de la família dels Urgell.

Anys més tard, durant la segona meitat del segle XV, tenim notícia que el rei Joan II instal·là durant un temps la seva cort a la ciutat: [...] *Balaguer fue corte de Juan II, quien tuvo allí su cuartel general, del que partió Juan Sarabia con una compañía de caballos, por encargo del rey, para situarse entre Cervera y Montmaneu...* [...] (Mateu, 1952, p. 10).

A més el rei ordenà constituir una seca a Balaguer (Mateu, 1952, p. 11). Cal pensar que el castell devia també ser habitable, i més quan trobem l'any 1534 en el llibre d'Estimes de la ciutat, a un tal Johan de Gamboa, "castellar del castell" que té diverses propietats a la ciutat.³ Si seguim l'itinerari que habitualment feien els funcionaris municipals a l'hora "d'estimar" les propietats dels habitants i en conseqüència la quantitat d'impostos que havien de pagar, veiem com s'agrupa el document per carrers. I pel que apareix anotat don Johan de Gamboa està vivint al capdamunt del carrer de l'Estudi, actual carrer del Cuartel, on justament hi ha ubicat el castell. Desconeixem qui era exactament aquest Johan de Gamboa, però si que està àmpliament documentada la presència d'un militar del mateix nom, a la cort de Joan II. Podria doncs ben ser que un descendent (fill o net) de l'heroi militar de segona meitat segle xv, ostentés el títol de senyor del castell de Balaguer, i pel que veiem hi feia estada.

Veiem doncs com, a partir de la documentació escrita, el castell segueix sent habitable almenys fins més de cent anys després de la fi de la seva funció com a residència comtal.

Les obres de construcció del baluard i el polvorí de mitjan segle xvii van suposar una ampla destrucció de les cambres de l'antic palau comtal. No es vacil·là en la supressió d'antics espais de vivenda i infraestructures bàsiques com el dipòsit d'aigua que era l'alberca i que, segons documentem arqueològicament, es destruï amb el desmuntatge del mur oest de tancament i el rebliment del que quedava en tot l'espai circumdant. Tots els nivells arqueològics que es superposaven a aquestes estructures anaven a entregar-se al baluard modern. També la gran cambra es vegué afectada, amb el desmuntatge del mur sud de tancament per a encabir-hi l'escala d'accés al polvorí i també alguns retalls que afectaren el paviment medieval conservat. Igualment documentem com en aquest moment el mur oest de tancament ja no existeix, i els nivells arqueològics que colmataven la gran cambra passen per damunt de la base d'aquest mur per a estendre's en direcció oest fins a tocar el baluard. En aquests nivells han aparegut bàsicament materials de segles xiv-xv, si bé en algun punt concret s'hi ha documentat un fragment de pipa de caolí, que ens rebaixa claríssimament la cronologia, cap a l'època de gran remodelació de l'espai intern del castell que tindrà lloc a mitjan segle xvii.

BIBLIOGRAFIA

- AGUAROD, Carmen. "Cerámica común de mesa y de cocina en el valle del Ebro y producciones periféricas". A: FERNÁNDEZ OCHOA, Carmen; MORILLO, Ángel; ZARZALEJOS, María del Mar [eds.] (2017). *Manual de cerámica romana III. Cerámicas romanas de época altoimperial III: Cerámica común de mesa, cocina y almacenaje. Imitaciones hispanas de series romanas. Otras producciones*. Museo Arqueológico Regional, Alcalá de Henares, p. 15-95.
- ALÒS, Carme; SOLANES, Eva. «El Castell Formós de Balaguer: desmuntant la fi del palau des de l'arqueologia». *Tribuna d'Arqueologia 2018-2019* (2021).
- ALÒS, Carme; BRUSAU, Carme; ESCUDER, Javier; SOLANES, Eva; SUBIRADA, Mireia. «El Castell Formós de Balaguer: un palau andalusí? Darreres descobertes». *Primeres Jornades d'arqueologia i paleontologia de Ponent*. Balaguer-Lleida: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Diputació de Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, Institut Català de Paleontologia, 2015.
- GIMÉNEZ SOLER, Andrés (1901). *Don Jaime de Aragón, último conde de Urgell*. Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, vol. 7.
- GIRALT BALAGUERÓ, Josep. «Castell Formós (o de Balaguer)». *Catalunya Romànica*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, vol. XVII La Noguera (1994)
- EWERT, Christian (1971). *Hallazgos islámicos en Balaguer y la Aljafería de Zaragoza*. Excavaciones Arqueológicas en España, 97. Ministerio de Educación y Ciencia, Dirección General del Patrimonio Artístico y Cultural.
- PADILLA, José Ignacio; GIRALT, Josep; VILA, Josep Maria. «Pavimentos y revestimientos murales en el nordeste peninsular. Siglos XIII-XV. Los azulejos y alicados del Castell Formós de Balaguer». A: Varis autors (1997). *La céramique médiévale en Méditerranée*. Actes du 6e congrès, Aix-en-Provence, p. 627-640.
- MATEU LLOPIS, Felipe. «Notas y documentos sobre la Ceca de Balaguer en 1462 y el numerario de la época, 1458-79». Instituto de Estudios Ilerdenses. Patronato José M. Quadrado de Estudios Locales del Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Lleida (1952).
- ROMERO CARNICERO, María Victoria. «La terra sigillata hispánica: producciones del área septentrional». A: FERNÁNDEZ OCHOA, Carmen; MORILLO, Ángel; ZARZALEJOS, María del Mar (eds.) (2015). *Manual de cerámica romana II. Cerámicas romanas de época altoimperial en Hispania. Importación y producción*. Museo Arqueológico Regional, Alcalá de Henares, p. 149-230.

³ Arxiu Comarcal de la Noguera ACN200-100-T1-657, foli 3v.

TORRES BALBÁS, Leopoldo. «Bab al-Sudda y las Zudas de la España oriental», *Al-Andalús*, XVII (1952).

Varis autors (2001). *Atles de les viles, ciutats i territoris de Lleida*, Demarcació de Lleida del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya i Diputació de Lleida.

Varis autors (2016). *O rei o res. La fi del Comtat d'Urgell*. Balaguer: Museu de la Noguera.

Varis autors (2010). *Catàleg de la col·lecció de materials andalusins del Museu de la Noguera*. Balaguer: Museu de la Noguera-Institut Municipal Progrés i Cultura de Balaguer-Ajuntament de Balaguer, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya - Obra Social Caixa Catalunya.